

הכרעה בפיסוק "ואשי ישראל"

אוריאל פרנק

דקדוק בלשון התפילה

"המתפלל וטעה - סימן רע לו; ואם שליח צבור הוא - סימן רע לשולחיו" (ברכות פ"ה מ"ה).

מיום שנשנתה משנה זו ועד ימינו נכתב רבות בנושא הטעויות בתפילה, ובחשיבות הדיוק בלשונה. מעבר לחובה הכללית לדייק בלשון בלימוד תורה, ובפרט בקריאת התורה בציבור, יש לדקדק במיוחד בתפילה ובקריאת שמע, שבהם מדברים לפני מלך מלכי המלכים², ומן הראוי שדיבורו יהא מתוקן ומדוקדק, כדברי ספר החינוך (מצוה תרו, מצות קריאה על הבכורים):

ומן הענין הזה יש לנו ללמוד בתפלותינו ותחנונינו לפני השם ברוך הוא לדקדק מאד ולהזהר בלשון, שלא לומר דבר לפני השם כי אם בדקדוק גדול, וזכור זה בני ושמרהו.

פיסוק כהלכה

אחד התחומים בלשון, שעליו דיברו הפוסקים ועוררו את הציבור לדקדק בו, הוא הפיסוק, הכרוך בהבנה הנכונה של מִבְּנֵה המשפט³. המשמעות של המשפט תלויה במבנה המשפט ובפיסוקו, כמו שכותב המשנה ברורה בהלכות קריאת שמע (סימן סא, סק"ז):

1 ב"מאורנו" הקודם הזכיר מור"ר הרב חיים גרינשפן נר"ו (במאמר "על מחלוקות, אמיתות, צדדים והכרעות") את סוגיית הפיסוק בברכת רצה, שבה עסקנו לפני כחמש עשרה שנה, ועל כן אמרתי "אעבור פרשתא דא ואתנייה" (ע"פ מגילה ד.).

2 ע"פ מגן אבות למאירי (סימן ג), ועיין בפירוש רש"י ברכות (כה. ד"ה אבל לתפלה), ובשו"ע אור"ח סא, כב ע"פ הרד"ק המובא ביתה יוסף: "אבל הוזהירו בק"ש, והוא הדין לכל קריאה, ומה שהוזהירו בק"ש הוא לשתי עילות: האחת מפני שיש באותם הפרשיות יחוד השם וקבלת עול מלכות שמים, והאחרת שכל ישראל קוראים אותם".

3 תחום לשוני זה מכונה בימינו "תחביר", על שום האופן שבו מתחברות המלים זו לזו.

שצריך לזהר לפסוק במקום הראוי להפסיק לפי הענין, כדי שיהיה טעם והבנה לדבריו. על כן יראה לקרותה בנחת, דאי לאו הכי - ישתנה לפעמים הבנת דבריו על ידי זה.

בכ"ד ספרי התנ"ך יש בידינו מערכת של טעמי המקרא, שאחת ממטרותיה (ואולי החשובה שבהן) היא להורות על מינון ההפסקה בין התיבות. פעמים שהפסקה גדולה מדאי או קטנה מדאי יוצרת משמעות אחרת למשפט, ולפעמים הסטייה מפיסוק הטעמים מגיעה עד כדי חירוף וגידוף! כך מובא בשערי תשובה (או"ח סימן סא סק"ד): "ראוי לזהר בטעם טרחא, והבלתי זהיר בה כשיגיע אל כל הקרב הקרב אל משכן ה' ימות" (במדבר יז, כח) - מחרף".

זוהי הסיבה לפסקו של המשנה ברורה (סימן קמב, סק"ד) שבקריאת התורה יש להחזיר את הקורא גם על טעות בפיסוק הטעמים "כשהענין משתנה על ידי זה, כגון שקרא מִשְׁרֵת במקום מפסיק".

לא רק את פסוקי המקרא יש לפסק כהלכה, אלא גם את לשון חז"ל⁴ ולשון תפילותינו. למרות חסרונם של סימני טעמים, עלינו להפעיל את שיקול הדעת להבין את תחביר המשפט, ולבטא בעזרת הפיסוק את הפירוש הנכון של המשפט. אחד החכמים הראשונים שעסק בתחום זה הוא האמורא רבא. בתלמוד הבבלי מובאים דבריו בנוגע לפיסוק הנכון הן במקרא והן בתפילה⁵.

ספקות ומחלוקות בגלל קוצו של פסוק

בדרך כלל אין כל מחלוקת כיצד לפסק את הפסוק או את התפילה, אף אם בפועל נמצא יהודים טובים הקוראים בשיבוש (ואכמ"ל בשיבושים, כי רבים הם), "וְהוּא רְחוּם יְכַפֵּר עֲוֹן"⁶.

ברם, לפעמים ישנו ספק בפיסוק. תופעה זו קיימת גם בפיסוק פסוקים בתורה, כפי שניתן ללמוד מהברייתא המובאת בתלמוד הבבלי (יומא נב.): "איסי בן יהודה אומר: חמש מקראות בתורה אין להן הכרע [רש"י: "לדעת היכן הן נוטין", אם נדרשים לפנייהם או לאחריהם]: שאת, משוקדים, מחר, ארור, וקם".

4 אכמ"ל במחלוקות בפירוש משניות התלויות באופן הפיסוק.

5 ראה ביאורו לטעותם של אנשי יריחו (פסחים נז). הנוגע לאופן הפיסוק בק"ש (ונפסק בשו"ע שם סעיף טו), וכן הערתו (סוכה לט.) על הפיסוק בקדיש (ונפסק בשו"ע שם נו, א).

6 ראה בית יוסף (קמב, אות ב): "כתוב בארחות חיים: מנהג ספרד אחר קריאת התורה בשבת לומר 'וְהוּא רְחוּם יְכַפֵּר עֲוֹן' (תהלים עח, לח) לכפר על שגגת הטעיות במקרא, עכ"ל, והיום אין זכר למנהג זה".

גם בלשון הברכות ובלשון התפילות שתיקנו חז"ל מצינו משפטים ש"אין להם הכרע", כלומר, שיש ספק או מחלוקת במבנה התחבירי שלהם, וממילא בפירושם, והדבר בא לידי ביטוי באופן פיסוקם.

להלן נדון בשאלת פיסוק ברכת העבודה ("ברכת רצה"). המחלוקת בנושא זה היא, כנראה, המחלוקת הקדומה ביותר בתחום התחביר והפיסוק של לשון התפילות שתיקנו חכמים.

"וְאִשִּׁי יִשְׂרָאֵל" - נדרש לפנינו או לאחריו?

פירוש צירוף המילים "אִשִּׁי יִשְׂרָאֵל" תלוי בשאלת הפיסוק בברכת עבודה: האם המילים "וְאִשִּׁי יִשְׂרָאֵל" חותמות את המשפט שלפניהן (שורה 2 שלהלן) או שהן פותחות את המשפט הבא (שורה 4)?

1. רצה, ה' אֱלֹהֵינוּ, בְּעֶמְךָ יִשְׂרָאֵל⁷ וּבְתַפְלָתָם⁸,

2. וְהָשִׁב אֶת⁹ הָעֲבוּדָה¹⁰ לְדָבִיר¹¹ בֵּיתְךָ

3. וְאִשִּׁי יִשְׂרָאֵל

7 בסדר רב סעדיה גאון (ירושלים, תש"ס, עמ' יט) "בְּעֶמְךָ וּבְתַפְלָתָם" ללא "ישראל", ובשורה 5 "עבודת יִשְׂרָאֵל" ללא "עמך".

8 כך נוסח אשכנז (וכך מופיע בסדר רב עמרם גאון ברוב נוסחיו, בסדר רב סעדיה גאון, במחזור ויטרי סימן פט ובפירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' שמט). הנוסח "ולתפלתם שעה" שגור בפי שאר עדות ישראל, ומופיע בסדר התפילה של הרמב"ם, בספר אבודרהם ועוד. דומה לו הנוסח האיטלקי "ואל תפלתם שעה" (סידור תפילה איטאליאני, שיצא לאור בידי דוד יצחק פאנצ'ירי ברומא, תשי"ג). שני נוסחים נוספים מצינו אצל הראשונים: בספר האשכול (מהדורת אלבק, הלכות תפילה יז: ד"ה ברכת כהנים) מובא הנוסח: "ותפלתם שעה", ובספר העיטור (הלכות שופר קג, א) מובא: "רצה בעמך ישראל ובתפלתם שעה" (וכן הוא בכתב יד ז' של סדר רב עמרם גאון). על נוסח זה ניתן להקשות מדברי רש"י בסוף פרשת שמות (ח, ט; ועי"ש ברשב"ם ובראב"ט), אך למרות זאת מסיק האדמו"ר מבוטשאטש (ספרי הגאון ראב"ד מבוטשאטש, ברוקלין תשכ"ז, תפלה לדוד, עמ' טט) שאין קפידא אם יאמר בתפילה "ובתפלתם שעה" או "ולתפלתם שעה".

ואולי נוסח העיטור המוקשה הוא הוא הנוסח המקורי, וממנו התפלגו שאר הנוסחים שמנינו. עקב הקושי הלשוני היו שמחקו את "שעה" כליל, והיו שהותירוהו אך מחקו את ב' המשמשת: "(ב)תפלתם".

9 "את" זו איננה נאמרת בנוסח תימן, איטליה ועדות המזרח (ונעדרת מסדר רב סעדיה גאון ומחזור ויטרי סימן פט), אך נאמרת בנוסח אשכנז (ומצויה בתוספות שלהלן; וע"ע בסדר רב עמרם גאון). בסידור היעב"ץ פרש ש"את" זו באה "לרבות עבודת הלב שהיא התפילה, שאינה מקובלת באמת כי אם בבית אלהים זה, המכוון כנגד שער השמים".

10 בסדר רב סעדיה גאון: "וְהָשִׁב עֲבוּדָה", ללא ה'.

11 בנוסח תימן (הבלדי): "אֵל דָּבִיר" (סידור שיח ירושלם של הרב יוסף קאפח).

4. ותפלתם [מהרה¹²] באהבה¹³ תקבל ברצון,
5. ותהי¹⁴ לרצון תמיד עבודת ישראל עמך¹⁵.

מאי "אשי"?

לכאורה, יש לבאר בפשטות את לשון התפילה, שה' "יקבל ברצון" את "אשי ישראל", דהיינו קרבנותינו יסבו נחת רוח לרבש"ע. לפי זה "אשי ישראל" הוא כינוי פיוטי לקרבנות המוקרבים ע"י עם ישראל¹⁶. אמנם בתורה (כביקרא כא, ו) נקראים הקרבנות "אשי ה'", כלומר הקרבנות מיוחסים אל המקבל, אך בנביא מצאנו שהקרבנות מיוחסים אל נותניהם: "וְאֶתְנָה לְבֵית אֲבִיךָ אֶת כָּל אֲשֵׁי בְנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמואל א' ב, כח), ופרש שם מצודת ציון: "אשי - הם מתנות כהונה שהקמה מותר מאש המזבח". לאור זה, מפתיע הפירוש הדרשני המופיע בפירוש התוספות בסוף מסכת מנחות (ק). ד"ה ומיכאל; מספור השיטות תואם את המספור בדברי הטור שלהלן):

ומיכאל שר הגדול עומד ומקריב עליו קרבן - מדרשות חלוקין, יש מי שאומר נשמותיהן של צדיקים, ויש מי שאומר כבשים של אש,
(2) והיינו דאמרין בשמונה עשרה בעבודה 'אשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון'.

12 על נוסח זה ראה להלן. יש להקפיד להוציא האוויר מהפה במיוחד באות ה' (עיצורית) זו, לבל תשמע כמו א' (שערי תשובה א"ח, נט, ג).

13 בנוסח תימן (הבלדי, ע"פ שיח ירושלם הני"ל) אין אומרים "בְּאַהֲבָה", אלא "מְהֵרָה". ובסדר רב סעדיה גאון: "ותפלתם תקבל ברצון" (ללא שני תארי הפעל), וכך מופיע בפירוש רש"י לברכות (להלן הערה 40), ובטור שלהלן (סוף סימן קכ). אך ייתכן שקצרו.

14 "וְתִהְיֶה" היא צורת עתיד מקצרת מ"וְתִהְיֶה" (לפי דקדוק לשון המקרא). הנוסח בסדר רב סעדיה גאון הוא "וְתִהְיֶה לְרָצוֹן", הצורה המקבילה בלשון חכמים, הדומה (בניקוד אך לא בכתיב) לצורה הארמית שבתרגום אונקלוס "תְּהִי" (שמות כב, י ועוד). על מחלוקות נוספות כיו"ב בנוסח הסידור ראה בספר לוח ארש, מהדורת ר"ד יצחקי תשס"א, עמ' קע ועמ' תנא.

15 ראה הערה 7.

16 צורך ברצון של רבש"ע במה שמקריבים לפניו מופיע כבר בקרבנות קין והבל (בראשית ד, ד), וחוזר פעמים רבות בחומש ויקרא (כגון א, ד; וְנִרְצָה לוֹ לְכַפֵּר עָלָיו; כב, כו: וַיִּמְיוּם הַשְּׂמִינִי וְהִלָּאָה יִרְצָה לְקָרְבַּן אִשָּׁה לַה'"), בתוכחות הנביאים (שמואל א' טו, כב; ישעיה א, יא-טו) ובנחמותיהם (ישעיה נז, ז: "עולותיהם וּבְחִיָּהֶם לְרָצוֹן עַל מִזְבֵּחַי; יִחֻקָּאֵל מִג, כו: "יַעֲשׂוּ הַזִּבְחָנִים עַל הַמִּזְבֵּחַ אֶת עֹלֹתֵיכֶם וְאֶת שְׁלֵמֵיכֶם וְרִצְאָתִי אֶתְקַם").

לשון "קבלת קרבן ברצון" מצויה בעברית של חז"ל, כפי ששינו בברייתא (תענית כז:): "אנשי משמר היו מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון". במטבע לשון דומה מתרגם אונקלוס (ויקרא א, ט ועוד) את הביטוי המקראי הרווח "אִשָּׁה רִיחַ נִיחֻחַ לַה'" - "קורבן דמתקבל ברעוא קדם ה'", וכיו"ב תרגם את "וְנִרְצָה ה' אֶת רִיחַ הַנִּיחֻחַ" (בראשית ח, כא), את הקללה "וְלֹא אֶרִיחַ בְּרִיחַ נִיחֻחֶכֶם" (ויקרא כו, לא), את בקשת משה רבינו: "אֵל תִּפֶּן אֶל מִנְחָתָם" (במדבר טז, טו) ואת ברכת משה רבנו לשבט לוי: "וּפִעַל יְדֵי תִרְצָה" (דברים לג, יא).

(3) ויש אומרים דקאי אדלעיל 'והשב את העבודה לדביר ביתך ואשי ישראל'.

על אף ורותו¹⁷ של הפירוש הראשון, שלפיו אנו מתפללים שה' יקבל ברצון את נשמות הצדיקים המוקרבות ע"י המלאך מיכאל, מעניין שפירוש זה היה ידוע בקרב חכמי אשכנז כבר בתחילת המאה האחת עשרה (למניין הגויים). בסידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא¹⁸ מובא שרבנו יצחק הלוי¹⁹ השמיט תיבת "מהרה" מתוך הבנתו כפירוש הראשון בתוספות: "דהא על נשמת צדיקים... נתייסדה תפילה זו... לכך ביטל רבינו הלוי לומר 'מהרה'". כהשמטה זו נוהגים עד היום מתפללי נוסח אשכנז²¹, לעומת עדות המזרח והחסידים ("נוסח ספרד") הקשמים כאן את הנוסח "מהרה באהבה"²².

17 בספר דרישת ציון לרצ"ה קלישר (מהדורת יהודה עציון, תשס"ב, עמ' 150, בהערה) דוחה פירוש זה בנימוק "אנשי כנסת הגדולה לא על דרך זו מהבנת בני אדם דיברו בכל סדר התפילה".

18 סידור רבנו שלמה מגרמיזא וסידור חסידי אשכנז, מהדורת ר"מ הרשער, ירושלים, תשל"ב, עמ' קט.

19 ע"פ אטלס עץ חיים, רבי יצחק בר אלעזר הלוי מגרמיזא היה מתלמידי רגמ"ה, ממייסדי מרכז התורה בגרמיזא ומרבתי המובהקים של רש"י (אשר מכנהו בפירושו: "לוי"ה). שלושה מבניו נרצחו על קדוש השם במסע הצלב הראשון (ג'תנ"ו).

20 ייתכן שהשמטה זו קשורה לארועי זמנו ומקומו, שבהם הוקרבו נשמות רבות של צדיקים, כמזכיר בהערה הקודמת. 21 כך מובא בספר מנהגי מהרי"ל (סדר תפילות של ר"ה, דקדוק הלכות תפילה, ב): "ותפלתם באהבה, ולא אמר מהרה". וכך כתוב בשו"ת שואל ושאל (מובא להלן): "הוצרכו האשכנזים מפני זה למחוק תיבת 'מהרה', כדי שלא יהיה כמתפלל לאבד את הצדיקים, ח"ו (כמ"ש בתפלת החודש האשכנזי בפי' מלוקט)". אמנם, יש מסידורי נוסח אשכנז המקיימים את "מהרה" (לוח ארש, עמ' תכ"ה, בשם סידור ר' עזריאל ור' אליה מוויילנא מלפני כשלוש מאות שנה).

בעניין זה יש לעיין, האם מתפללי נוסח אשכנז (המשמיטים "מהרה") מחויבים לפירוש זה⁽²⁾? ולהיפך, לגבי שאר העדות שאין משמיטים "מהרה" - האם מחויבים לכוון שלא כפירוש זה⁽²⁾?

יש לזכור כי בתוספות הנ"ל הובאו "מדרשות חלוקין" במהות הקרבנות שעומד ומקריב מיכאל שר הגדול במזבח שלמעלה, וא"כ גם לאופן הפיסוק הראשון, ניתן לפרש 'ואשי ישראל' - כבשים של אש, ואז אין מניעה לומר 'מהרה' (ואכן התוספות ציטטו את נוסח הברכה "מהרה באהבה תקבל ברצון"). והשוה לדברי האליה רבה המנמק מדוע אין להשמיט תיבה זו:

חדא, דהא יש עוד שני פירושים בטור... וכן ברוקח ובתוס'. גרסו כן... ואין אנו מתפללין אלא על הקבלה שיקבלו הקב"ה מהרה, ולא הוי כלל כמתפלל ח"ו על מיתת הצדיקים. גם קרוב שמקייבין נשמת צדיקים שכבר מתו שנים רבות. ועוד, הא בתוס' יש מפרשים דמקריב כבשים של אש.

בנוסף, ראה שו"ת תורה לשמה שלהלן, ועיין בשו"ע הגר"ז בעל התניא על אתר, שבמקביל למזבח של מעלה שעליו מוקרבות נשמות הצדיקים, מוקרבים על המזבח של מטה "הקרבנות שמקריבים הצדיקים ומוסרים נפשותיהם להקב"ה על כל חיבור וחיבור היוצא מפייהם, המכונה בשם מזבח", ע"ש.

עכ"פ, כנגד טענות אלו לטובת אמירת "מהרה", ניתן להצדיק את המשך השמטת "מהרה" על ידי מי שאבותיו נהגו כך במשך מאות שנים, ע"פ דברי חז"ל "הזהרו במנהג אבותיכם בידיכם" (ביצה ד:). אך שאלתנו על תלות הכוונה באמירת "מהרה" או בהשטתה - במקומה עומדת. וראה להלן הדעות השונות האם בשאלות מסוג זה יש להכריע כמו בכל שאלה הלכתית, או שלא.

22 המצוי בסדר רב עמרם גאון, בסדר התפילה של הרמב"ם, בתוספות בשלהי מנחות הנ"ל, במחזור ויטרי

שלושת פירושי הראשונים

להלן סיכום שלוש שיטות בפירוש הברכה כפי שכותב רבנו יעקב בן הרא"ש (טור אורח חיים סימן קכ). בהערות השוליים מצוטטים פירושי המשנה ברורה (סק"א):

ברכת י"ז: רצה, ותקנוה אחר שומע תפלה... ונוהגים בספרד שלא לומר רצה במנחה אלא מתחיל ואשי ישראל... ואשי ישראל וכו',

(1) אף על פי שאין עתה עבודה מתפללין על התפילה שהיא במקום הקרבן שתתקבל ברצון לפני השם יתברך.

(2) ובמדרש יש: מיכאל שר הגדול מקריב נשמתן של צדיקים על המזבח של מעלה²³, ועל זה תקנו ואשי ישראל²⁴.

(3) ויש מפרשים אותו על מה שלמעלה ממנו, והכי פירושו: 'והשב העבודה לדביר ביתך ואשי ישראל'; ו'תפלתם תקבל ברצון' תחלת דבר²⁵ הוא.

לאחר שהמשנה ברורה מצטט ומפרש את דברי הטור, הוא מוסיף: "ועיין בט"ז שכתב דהפירוש האמצעי⁽²⁾ הוא המובחר מכולם, אבל הגר"א כתב שהעיקר כפירוש האחרון⁽³⁾".

מלשונו נראה שהוא מעדיף את הכרעת הגר"א²⁵, וכך מפסקים סידורים ההולכים בשיטתו²⁶.

לעומתו, סובר ר' יוסף חיים מבגדד בשו"ת תורה לשמה (סימן מג), כי הפירוש האחרון⁽³⁾ - "אינו מכון היטב בשטחיות הלשון". מה לא מכון בשטחיות הלשון? נראה שכוונתו לכך שסדר המילים חריג, והיה צריך להיות בסגנון "חלק" יותר:

סימן פט ובספר אבודרהם.

23 "ר"ל אנשי ישראל. אותם לרצון לפני ה' לריח ניחוח".

24 "ר"ל אנשי ישראל". המשנה ברורה בחר בפירוש הראשון מבין שני הפירושים שהביא מרן הבית יוסף: ולפי זה הכי פירושו: א' ואשי ישראל כלומר אנשי ישראל הנקריב על ידי מיכאל, ב' או יהיה מלשון אשה ריח ניחוח, כלומר: קרבנות ישראל דהיינו נפשותיהן שהן עצמן נקרבות על ידי מיכאל, גם תפילתם של ישראל - הכל תקבל ברצון.

ויש לשים לב כי הפירוש הראשון (המובא במשנה ברורה) גורר שינוי בקריאת המילה (1), שהרי צורת הנסמך של "אִשִּׁים" (רבים של "אִשָּׁה", מלשון אש; ראה: רמב"ן, ויקרא א, ט) היא "אִשִּׁי" (שי"ן דגושה), ואילו צורת הנסמך של "אִישִׁים" (רבים של "אִישׁ", ככתוב למשל במשלי ח, ד: "אֵלֶיכֶם אִישִׁים אֶקְרָא, וְקוֹלִי אֶל בְּנֵי אָדָם") היא "אִישִׁי" (ללא דגש בשי"ן). וע"ע בפירוש ר' חיים בנימין פונטרימולי, פתח הדביר (בתוך שו"ע אוצרות ספרד).

25 בסידור אזור אליהו העירו כי כ"ב הגר"א בביאורו לשו"ע (קכ, א); אך בסוף ההקדמה לביאור השו"ע משמע כדעת הט"ז⁽²⁾.

26 כגון סידור תפילת יוסף (בקר) ע"פ משנ"ב (ירושלים תשנ"ה).

"וְהָשֵׁב אֶת הָעֲבֹדָה וְאֶת אֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל לְדָבִיר בֵּיתְךָ!"²⁷ ולכן מעדיף ר' יוסף חיים את הפיסוק שלפיו "וְאֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל" פותח את המשפט הבא. ומה כוונת ביטוי זה? כך כותב בסוף התשובה:

...יותר מתיישב כונת 'ואשי ישראל' על התעניות של ישראל, ובודאי שהאדם צריך לכיין כוונה זו, וגם יכוין לפירוש הטור ז"ל⁽¹⁾ דקאי על תפלת העמידה שכנגד תמדין תקנום²⁸, וגם יכוין על אמירת פרשת התמיד והקטורת שבכל יום שהם במקום הקרבן ע"ד ונשלמה פרים שפתינו, וגם יכוין למ"ש במדרש⁽²⁾ על נשמות ישראל, וזה ברור.

פירוש אחרון חביב

אם לא די לנו בשתי אפשרויות קריאה ובמגוון הפירושים, בא היעב"ץ, רבי יעקב עמדין, ומוסיף לנו פירוש נוסף²⁹, וזו לשונו בפירושו לסידור:

27 בן הקשה הט"ו. אמנם, יש לומר שאי אפשר להקדים המילים "וְאֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל" ל"לְדָבִיר בֵּיתְךָ", מכיוון שדביר בֵּיתְךָ - היינו קודש הקדשים (ראה להלן פירוש צלוחת דאברהם), ואילו אֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל מוקרבים במקדש מחוץ לדביר! אלא שעדיין ניתן לטעון שהיה לנו לומר לפי פירוש זה: "וְהָשֵׁב אֶת אֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל וְאֶת הָעֲבֹדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ!" ברם, לסדר המילים החריג הזה ניתן למצוא תקדימים במקרא (ראה: בראשית א, טז; שם לד, כט; דברים ז, יד; תהלים כה, ו ועוד), ולכן גם לפי פשט הלשון אין פירוש זה בלתי אפשרי (פתח הדביר שם).

דוחק לשוני נוסף בפירוש זה הוא חיסרון החזרה על מלת היחס "את", כלומר: "וְהָשֵׁב אֶת הָעֲבֹדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ וְאֶת אֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל!" אמנם, גם זה לא קשה כל כך, ומצינו דוגמתו במקרא (ובפרט לפי הנוסח הנ"ל בהערה 9 שאין כאן שום "את").

דוחק נוסף שיש בפירוש זה (ובפיסוק הכרוך בו) הוא שצריכים לתרץ שאין כאן כפילות בין המושגים "אֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל" ו"הָעֲבֹדָה" (קושיית הט"ז).

לאור כל הדחקים שמנינו, מפתיעים דבריו של רבי כלפון משה הכהן (שו"ת שואל ונשאל להלן): "והנה הרואה יראה כי המדקדק בלשון התפילה ומפסיק במקום הראוי, ליכא שום קושיא, ד'ואשי ישראל' אלעיל קאי: 'והשב העבודה לדביר ביתך ואשי ישראל'. ואח"כ אנו מתפללים 'ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברחון'. וכך אני מבין מעדי עד היום הזה".

בנוסף לאמור, יש לציין כי בכמחצית מ"טו כתבי היד מן הגניזה הקהירית המתעדים את ברכת העבודה בנוסח בבל (הנוסח הרגיל) הנוסח הוא: "אשי" בלא ו' החיבור לפני המילה. מכאן שהביטוי "אשי ישראל" שייך להבא ויש לצרפו למילה "ותפלתם" (מפי הרב יהושע בוך, ע"פ הספר "תפילת העמידה לחלו ע"פ הגניזה הקהירית" של י' לוגר, עמ' 173-183).

28 האחרונים הנ"ל הסתייגו מהפירוש הראשון שהובא בטור, ככל הנראה מכיוון שאם 'אשי ישראל' היינו 'תפלתם', אז למה לי שניהם? ואי בא לפרש מהו 'אשי ישראל', היה לו לומר 'תפלתם' בלא וי"ו (ט"ז). א"כ, כיצד בעל תורה לשמה מכריע כפירוש זה? שתי תשובות בדבר: או שזוהי וי"ו הביאור (ראה פתח הדביר שם וסידור עבודת ישראל, ואולי זוהי כוונת הב"י); או ש'תפלתם' כולל תפילות שאינן כלולות ב'אשי ישראל' (ראה ב"ח ע"ז על אתר).

29 יש לציין כי הצעה זו חזרה ונשנתה כמאה שנה מאוחר יותר ע"י בר סידור עבודת ישראל. רצ"ע מדוע אפשרות זו לא הועלתה ע"י הראשונים? איזה חיסרון מצאו בהסבר זה? אפשר שמסובב הסיבות סובב כך

עוד יש לומר: דמיקרא³⁰ מצלינן אתפלתם דהאידינא, והשתא³¹ אתפלתם דלעתיד בשבוע העבודה [הרמוזה ב'את', כדלעיל³²]. ועפ"ז ג"כ אין קפידא אם נמשך הלשון 'ואשי ישראל' אל 'ותפלתם', עי' מו"ק.

וכה כתב במור וקציעה (על הטור שם, עי"ש):

בט"ז (סק"א) הקשה על פירוש זה⁽¹⁾, כפל לשון למה. ואי פירושי קמפרש הו"ל למימר תפלתם בלי וי"ו. ונ"ל דלפירוש זה⁽¹⁾ ³³ היא תפילה על העתיד: השבוע העבודה לדביר ביתך, ואז: אשי ישראל ותפלתם תקבל, ר"ל אז תקבל שני הדברים שעכשיו אין בידינו. וזה נראה יותר לפי סידור הברכה, כי כפי מ"ש בטור⁽³⁾ - הפסיק הענין באמצע. ולפי פשוטו, יתכן פירוש זה⁽¹⁾ יותר מכולם. ובט"ז כתב שאמצעי⁽²⁾ מובחר שבכולן. ולדידי קשיא לי, א"כ⁽²⁾ אינו מענין הברכה... ומה מקום לזה לקבלת הנשמות, שאינה מכלל עבודתנו אלא עבודת המלאך?

הואיל ועלינו להתפלל על פי הפשט³⁴, דוחה היעב"ץ הן את הפירוש השני ש"אינו מענין הברכה", והן את הפירוש השלישי שאינו מתאים "לפי סידור הברכה"³⁵; ו"לפי פשוטו" יש להפסיק לפני המלים "וְאֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל", אשר פותחות את שורה 4, ובפירוש הראשון בטור, וכפי ששכללו היעב"ץ.

וצ"ע מדוע באמת נמנעו רבים וטובים מלקרוא באופן זה, בפשטות הסגנון, ביושר הלשון ובנוחות ההבנה, עד שהגיעו לפירושים ולקריאות שונות?

שביאור זה יועלם מהם, כדי להניח ליעב"ץ מקום להתגדר בו (ע"פ חולין 1). ואפשר שפירוש זה הרי הוא הפירוש הראשון שבדברי הטור, כדלהלן בהערה 33.

30 "רצה... בעמך ישראל ובתפלתם".

31 "ותפלתם באהבה תקבל ברכון".

32 מובא לעיל בהערה 9, וכאמור שם, לא כולם אומרים "את" זו.

33 נראה כי היעב"ץ אינו מתיימר לחלוק על הראשונים ולהציע פירוש אחר, אלא פירוש הוא הפירוש של השיטה הראשונה בטור⁽¹⁾, אלא שבמקום להבין שיטה זו (וכפי שהבין הב"י ועוד) שאנו מתפללים בהווה שיקובלו תפילותינו שבהווה, הסביר היעב"ץ שיטה זו שאנו מתפללים בהווה שיקובלו תפילותינו וקרבנותינו שבעתיד. וביאור דברי היעב"ץ בהמשך הוא: "אז תקבל שני הדברים (קרבנות ותפילה) שעכשיו אין בידינו" (כלומר, בינתיים אין לנו קרבנות, וגם התפילה שבידינו - לא תשנה לתפילה בבית המקדש, שער השמים).

34 וכדברי ראב"ע בפירושו לקהלת ה' א: "וחכמינו אמרו אין מקרא יוצא מידי פשוטו, א"כ אין ראי' להתפלל אלא על דרך פשט, ולא על דרך שיש לו סוד או הוא על דרך משל... ולא דרש". וכ"כ במשנה ברורה (צח, סק"א): "ואל יכיון האדם בשמות ויחורים, רק יתפלל בפשוטו, להבין הדברים בכנות הלב... כתינוק בן יומיו".

35 וכפי שהסברנו לעיל את התבטאות ר' יוסף חיים שפירוש זה "אינו מכוון היטב בשטחיות הלשון".

מדברי הטור נראה שהבעיה עם הקריאה הפשוטה היא, שלא ייתכן להתפלל עתה, בהעדר מקדש ועבודת הקרבנות, שה' יקבל ברצון את קרבנות ישראל (שטרם הוקרבו)³⁶. ברם, לפי היעב"ץ, אנו מתפללים עתה שה' ישיב את העבודה לְדָבִיר בֵּיתוֹ, ואז נקריב לפניו קרבנות, ועל מה שנקריב בעתיד אנו מתפללים עתה שיקובל ברצון לפני ה'. בדרך זו הלך הרח"ד הלוי (מקור חיים השלם, ח"א, עמ' 267) שחרג מהרגלו וטרח לבאר בפירוט את לשון ברכה זו, וכיוון לדעת היעב"ץ.

הרקע להוצרות בעיה זו

בשולי פירושי קדמונינו אציגה נא הארה לסוגיה זו. חז"ל מייחסים את תיקון נוסח התפילה לאנשי כנסת הגדולה³⁷, אשר פעלו בראשית ימי הבית השני, בעוד "אֲשֵׁי יִשְׂרָאֵל" מוקרבים דבר יום ביומו, תְּמִידִים בְּסֶדֶר, ומוספים כְּהִלְכָתָם. יש בידינו ידיעה מפורשת על ברכה זו, שנאמרה בהודמנויות שונות בבית המקדש, כגון במהלך עבודת יום הכיפורים (יומא פ"ז מ"א)³⁸. ברכות ותפילות על קבלת העבודה לרצון לפני ה' אנו מוצאים גם בתפילת אנשי המעמדות³⁹. ברם, נוסח ברכה זו בזמן המקדש היה שונה מהנוסח שתוקן לאחר החורבן. לא התפללו יְהֹשֻׁב הָעֲבוּדָה לְדָבִיר בֵּיתָךְ, אלא שהעבודה תקובל ברצון⁴⁰.

36 כך נוסחה השאלה בבית יוסף: "היכי אמרינן 'ואשי ישראל', דהיינו הקרבנות, 'תקבל ברצון'? שהרי עכשיו אין לנו קרבן". קושי זה גדל אם גורסים "מהרה".

37 "אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפילות קדושות והבדלות" (ברכות לג.).

38 וע"ע במסכת תמיד פ"ה מ"א.

39 ראה במסכת תענית ריש פ"ד: "אלו הן מעמדות?... התקינו נביאים הראשונים וכו'". רש"י (כו, א): "אלו הן מעמדות - המתענות מתפללין בעריהם שיתקבל ברצון קרבן אחיהם".

40 ראה רש"י בפירושו לברכות (יא: ד"ה ועבודה): "בשביל העבודה שעשו היו מברכין אחריה: 'רצה ה' אלהינו עבודת עמך ישראל, ואשי ישראל ותפלתם תקבל ברצון', ברוך המקבל עבודת עמו ישראל ברצון, אי נמי 'שאותך לברך ביראה נעבוד'". וביומא (סח: ד"ה ועל העבודה) מפרש: "רצה בעמך ישראל ותראה העבודה בדביר ביתך וכו' שאותך לברך ביראה נעבוד".

וע"ע שו"ת תשב"ץ (ח"ב, סי' קסא; והשווה לחידושי הרשב"א לברכות מח:).

...ובלא ספק שאין נוסח התפילה שאנו מתפללין היום כנוסח שהיו מתפללין בפני הבית, שאנו מתפללין שתחזור מלכות בית דוד למקומה ושיבנה בית המקדש במהרה בימינו ושיתקבצו נפרצותינו, והם היו מתפללין שתקיים מלכות בית דוד ושלא יחרב בית המקדש ושלא יגלו ישראל מארצם. וכן כהן גדול כשהיה מתפלל ביום הכיפורים ברכת רצה, לא היה מתפלל אותה על נוסח שלנו. וידוע הוא שיהושע תיקן ברכת הארץ ודוד ושלמה ברכת בונה ירושלים, ובלא ספק שלא היו על נוסח זה שאנו מברכין אותך, וכן כתבו בזה המפרשים ז"ל.

ניתן להציע שהמשפט המדובר היה קיים בנוסח המקורי מזמן הבית (כדברי רש"י שבהערה הקודמת), וכוונתו היתה "פשוטו כמשמעו": שה' יקבל עתה את אֲשִׁי יִשְׂרָאֵל וְתִפְלָתָם המוקרבים והנאמרת בהוזה (-מנקודת המבט שלהם, שהוא עבר מבחינתנו)⁴¹. אלא, שאחר חורבן המקדש והפסקת העבודה בו, שקלו חכמינו מה וכיצד יש לשנות בנוסח הברכה (לגרוע או להוסיף) כדי שתתאים למציאות החדשה, והחליטו להשאיר נוסח זה על כנו, מכיוון שהוא יכול להתפרש בצורה סבירה גם בזמן שאין מוקרבים אֲשִׁי יִשְׂרָאֵל (ולענ"ד, כפירוש היעב"ץ הקרוב ביותר ל"פשוט"⁴²). ונחתום פרק זה בתפילה כי נזכה במהרה בימינו לשוב ולכוון בברכה זו את הפירוש הפשוט, בזמן שאֲשִׁי יִשְׂרָאֵל כבר יוקרבו בחיינו ובימינו, אמן.

הלכה למעשה

ועתה צ"ע: כיצד יש לנהוג למעשה במקרה של ספק בפסוק?
ראשית, יש לברר כיצד לנהוג למעשה בחמש המקראות הנ"ל שאין להן הכרע. כך סוכמו הדעות השונות באנציקלופדיה תלמודית (ערך טעמים, עמ' תרב)⁴³:
כתבו אחרונים, שלא הכריעו במקראות אלו על פי פיסוק הטעמים שכתב עזרא, מפני שלא היו בקיאים בפסוק הטעמים⁴⁴, וכמו שמצינו שיש כמה שינויים בין בני מערב לבין בני מזרח, ובין בן אשר לבין בן נפתלי...
ויש מהראשונים שכתבו שאף על פי שאין לחמש המקראות הללו הכרע מלשון הפסוקים עצמם, נתברר ספקם מפסוק הטעמים⁴⁵.

41 וראה בסידור צלותא דאברהם, עמק ברכה, המסביר שיש בברכה הִקְרָגָה: א. מבקשים שהתפילה תהיה רצויה, כקרבן; ב. מבקשים שתחודש עבודת יוה"כ בקודש הקדשים (=דביר); ג. שתחודש גם עבודת כל הקרבנות; ד. וגם תפילת אנשי מעמד על הקרבנות; ודרך אגב: ה. על כל מעשה המצוות ועבודת ה' - שהכל יהיה לרצון. וע"ע בביאור הבקשות השונות שבברכה זו בסידור הריעב"ץ, בספר דרישת ציון לרצ"ה קלישר (שם) ובמקור חיים השלם לרח"ד הלוי (שם).

42 בדרך זו הלכו כמה סידורים שסימנו פסיק לפני 'אשתי ישראל', ופירשו: "קרבנות" סתם: סידור רינת ישראל, סידור חזון עובדיה בפירוש תפילת ערבית, סידור תפילת יהושע (בהוצאת ארטסקורל עם תרגום אנגלי מעל מילות התפילה). ועיין בדברי י' ב"ר בסידור עבודת ישראל.

43 וע"ע תורה שלמה לרמ"מ כשר, בראשית, מט, אות פ"ו; הרב ראובן מרגליות, ניצוצי אור ביומא שם ובספרו המקרא והמסורה, מחק' כ', עמ' סט; ר"מ ברויאיר, לשוננו, נח, תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' 189-189; ר"ב פוזן, לשוננו, סב, תשנ"ט, עמ' 177-175; פרופ' שמחה קוגוט, בספרו המקרא בין טעמים לפרשנות, ובמאמרו בעיוני מקרא ופרשנות.

44 בהערות שם צוין לשר"ת אבקת רוכל סי' ד ועוד.

45 בהערות שם צוין לריטב"א ביומא שם ועוד.

ויש שכתבו בדעת ראשונים שאף על פי שאנו בקיאים בטעמים של מקראות הללו, אין להכריע במקראות אלו על פי הטעמים⁴⁶.

בריחה מהכרעה

בדרך הראשונה - שגם עבורנו, שטעמי המקרא מונחים לפנינו, אין הכרע בפיסוק חמשת הפסוקים - הולך הרב אפרים זלמן מרגליות, וזו לשונו (שערי אפרים ג, טו):

אמרו חז"ל: חמש מקראות אין להם הכרע... ובזה, אע"פ שאין לו לשנות הטעמים הכתובים, ויש שכתוב אתנחתא, מכל מקום יש לו לקורא שלא לעשות הפסק במקום זה, ולא יעשה עצמו מכריע, רק יקרא תיבה זו עם התיבה שלפניה ושל אחריה בתכיפה אחת - והקב"ה יודע הכרעות (ע"פ כריתות דף ה סע"א)...

דרך זו של התחמקות מהכרעה מצאנו דוגמתה בתלמוד⁴⁷, ולדעת בעל שערי אפרים דרך זו נכונה לפסוקים שעליהם אמרו חז"ל ש"אין להן הכרע".

בדרך זו ממליץ הרב מאיר מאזוז שליט"א, ראש ישיבת כסא רחמים, ללכת במקרה של ספק בפיסוק התפילה, ובקלטת על דיוקים בתפילה הוא מורה הלכה למעשה שלא להפסיק כלל לפני או אחרי "וְאֲשִׁי יִשְׂרָאֵל", הואיל ונחלקו בכך הפוסקים.

אמנם, אפשר לדחות השוואה זו, ולחלק בין מחלוקת הפוסקים שבה ניתן להכריע, לבין פסוקים שחז"ל אמרו עליהם במפורש ש"אין להן הכרע".

זאת ועוד, נראה כי מנהג העולם הוא כשיטת הראשונים הנ"ל (כמו הריטב"א) שספקם של חמש המקראות נתברר מפיסוק הטעמים, ואין אנו חוששים לדברי איסי בן יהודה⁴⁸. אף הרב מאזוז עצמו כתב שדברי בעל שערי אפרים מחודשים ולא שמע שנוהגים כן⁴⁹.

46 בהערות שם צוין המהרש"א חגיגה ו: הכותב כן בדעת התוס' שם ד"ה לפסוקי.

47 כמו בברכות לו. "עד מתי אתה מוכניס ראשך בין המחלוקת" וכמה פעמים מסיק רב פפא: "הלכך נימרינהו לתרייהו" (ברכות יא; נט. וש"נ).

48 כך כתב הגר"מ פיינשטיין (שו"ת אגרות משה חלק י"ד ג סימן קיז) "וכן לכל ה' המקראות... לענין הקריאה איכא הכרע". אמנם, דברי בעל שערי אפרים מובאים בלוח דבר בעתו בפרשת ויחי, רצ"ע אם אכן יש מי שנוהג כן.

49 כך קראתי בשמו במרשתת (באתר חב"ד, "קריאת חמישה מקראות"), וכן משמע מתיקן הקוראים שבהוצאת מכון הרב מצליח של בית מדרשו.

יתר על כן, בדרך מתחמקת זו של קריאה בתכיפה אחת יש לחשוש שמא גרע טפי, ולא יצא ידי אף אחת מן השיטות. אם מדובר בחמש המקראות, הרי שקרא בניגוד לפיסוק הטעמים (ולפי המשנ"ב הנ"ל, שמא יש להחזיר את הקורא משרת במקום מפסיק); ואם מדובר בפיסוק ברכת עבודה בתפילה, יש לחשוש שלא יכוון כראוי לאף אחד מהפירושים ("תפסת מרובה - לא תפסת"). בנוסף, הקורא קריאה רצופה יוצר תפילה חדשה שאינה תואמת אף פירוש מפירושי קדמונינו⁵⁰.

הכרעה - כיצד?

היוצא מכל הנ"ל שמוטב להכריע. וכאן הבן שואל: כיצד נכריע? ביד מי הזכות (או החובה) להכריע? האם כל אחד יכול לבחור פירוש ופיסוק על דעת עצמו? האם גם בנושא זה חל הכלל "עשה לך רב", ויש לפסוק כאן כמו בשאלות הלכתיות אחרות הנתונות במחלוקת הפוסקים? האם בנושא זה ניתן (או חובה) להכריע על פי "המנהג" (מנהג המקום או מנהג אבות) או על פי הכרעת מרא דאתרא? האם בתפילה, שצריכה לבטא את האישיות של המתפלל, יש חירות לכל לפרש ולפסק את התפילה כרצונו? האם הדין שונה בין תפילת לחש לבין תפילת שליח הציבור? האם הדין שונה כשמדובר בפסוק מהמקרא הנאמר בתוך התפילה? האם הפיסוק של בעלי הטעמים או פרשנותם של חז"ל או של הראשונים מחייבים את המתפלל, או שעליו להיצמד לפירוש (ולפיסוק הנגזר ממנו) שעמו הוא מזדהה? האם המתפלל צריך להיות עקבי, או שבכל תפילה אפשר להכריע אחרת?

אין כאן המקום לליבון כל השאלות, אך פטור בלא כלום אי אפשר.

מחד גיסא, אפשר להרחיב את גבולות פסיקת ההלכה, ולהכריע בשאלות הפיסוק בתפילה כמו כל שאלה הלכתית, וכך נראית דעתו של הגר"ח קנייבסקי שליט"א שהשיב לשאלת מו"ר הרב חיים גרינשפן "קיימא לן כגר"א".

50 למה הדבר דומה, להנחת המזוזה בשיפוע אלכסוני (למנהג רוב האשכנזים) שנועדה לצאת ידי כל הדעות: דעת רש"י והרמב"ם להניחה זקופה ומאונכת, ודעת ר"ת להניחה שוכבת ומאונחת (ראה טור יו"ד רפט). ייתכן שטעם השו"ע שלא כתב עצה זו לצאת ידי חובת כל הדעות הוא החשש שמא האלכסון אינו לא מאונך ולא מאוזן ואז פסול לכו"ע. עיין על כך בסעיף ה במאמר הרב גרינשפן המוכר בראשית דבריו, ובדברי פרופ' ר"ד שפרבר, מנהגי ישראל, ח"א, עמ' נ-נג, ובמאמרו של ר' יהודה פישמן, "עשאה כמין נגר", בתוך: מכרמי שומרון, 31, עמ' 119-117, המציע שבמזוזה אין המטרה "להרוויח את שתי המעליות", אלא שזה בטוח לא פסול, בין לרש"י ובין לר"ת, ע"ש.

מאיך גיסא, יש המוציאים שאלות מסוג זה מכלל הכרעה הלכתית מחייבת לכלל ישראל⁵¹. בעניין המחלוקת בביאור ברכת "בורא נפשות" (ראה טור ובית יוסף, או"ח סימן רז), כותב רבי כלפון משה הכהן (מחכמי ג'רבה שבתוניסיה לפני כשבעים שנה) בשו"ת שואל ונשאל (חלק ה, או"ח, סימן קיד):

הן אמת קרוב להיות כי כשנתקנה ברכה זו, כפירוש התוס' נתקנה. לפי שכך פירשו הני גאוני קמאי. ואמנם הנה בדורות שאחריהם ובפרט בזמנינו זה נתפשט המנהג כמעט בכל העולם כדעת הי"א... ומצינו דרבינו הטור והב"י הביאו שני הפירושים ולא הכריעו הוי כאלו אמרו **הבוחר יבחר**. והוא כענין מ"ש בכמה דוכתי **השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר מאן דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד**... הא למדו זה דומה לברכת העבודה בתפילת י"ח 'ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון' וגו'... והנה הב"י הביא שתי הדעות ולא הכריע דודאי כוונתו: **הבוחר יבחר**. באופן שאם הפסיק בתיבת ואשי ישראל כוונתו כנז'. ואם הפסיק בתיבת לדביר ביתך תהיה כוונתו כפירוש הראשון. וכן הענין בנדון דידן... וכן מצינו דלענין פירוש הברכה **הבוחר יבחר**: דבפירוש ברכת 'אשר יצר את האדם בחכמה', ובפירוש 'שם יסתם אחד מהם' וגו', ובפירוש 'ומפליא לעשות' - הנה מרן ז"ל בשלחנו הטהור פי' בהם פירושים שונים וגם בהגה. ולא הכריע איזה פירוש נראה לו, וסמך **שהבוחר יבחר לו הפירוש הנאה ומתקבל בדעתו**.

תם ולא נשלם

אמנם, למסקנה חותכת לא הגענו, אך אני מקווה שעצם לימוד נושא זה יחזק את מודעותנו להשפעה הגדולה שיש לפיסוק על המשמעות, ויזרז את המזורזים לדייק יותר בפיסוק תפילותינו ולהבין את היוצא מפינו.

51 ראה שו"ת מהרשד"ם (או"ח סימן לה), שו"ת טוב עין (סימן ז) בשם שו"ת אבקת רוכל (סימן כח), שו"ת ישכיל עבדי (ח"ב, או"ח סימן ג) ושו"ת דברי חכמים (אה"ע סימן יד-יח).

52 ע"פ הושע א, ב: "תַּחֲלֹת דְּבָרָהּ בְּהוֹשֵׁעַ".

